

# Hettita királylista

Simon Zsolt

Az ókori keleti kutatások hettitológiai ágában a 20. század utolsó negyedében végbement nagymértékű fel lendülést a hazai szakirodalom meglehetősen kevésbé tükrözi. Ennek megfelelően se a hettita történelemről, se az annak vázát képező hettita kronológiáról, illetve a hettita királylistáról nem áll rendelkezésünkre naprakész magyar nyelvű összefoglalás – csak azon töredékek, amelyek neves szakértők által írott, az ókori keleti történelmet taglaló, magyarra lefordított, de e tekintetben részben már elavult áttekintéseiben olvashatók.<sup>1</sup> Ez azért is komoly hiány, mert a hettita kronológia súlyos problémái miatt (lásd lentebb) a hettita történelmen (és részben a filológián) belül még ma is elsősorban a hettita királyokkal, és nem pedig abszolút évszámokkal datálunk (eltekintve természetesen a régészeti anyagtól). E hiányt pótlándó kívánom áttekinteni ebben az írásban a hettita királyok sorát, amely egyfajta segédletként is szolgálhat.

## A források és a korszakolás

A hettita királylista elsődleges problémája, hogy maguk a hettiták nem vezettek királylistákat. Vezettek azonban – II. Muwattallival bezárólag – az elhunyt uralkodók kultuszához szükséges áldozati listákat, amelyeken az elhunyt uralkodóknak és bizonyos családtagjaiknak járó áldozatokat jegyezték fel (CTH 661).<sup>2</sup> Sajnálatos módon azonban a listaváltozatok nem egészen egyeznek, ráadásul – érthető okokból – kronológiai információkat (például trónra lépés ideje, uralkodás hossza) egyáltalán nem, genealógiai adatokat pedig igencsak ritkán adnak meg. Az egyéb hettita szövegekkel, illetve az uralkodói pecsétlenyomatokkal való összevetésből pedig az is kiviláglik, hogy nem mindig tartják be a kronológiai sorrendet, illetve bizonyos uralkodókat – jellemzően a trónbitorlókat – egyszerűen kihagytak. Itt jegyzendő meg az is, hogy a hettita szövegek paleográfiai alapon a hatvanas-hetvenes években történt újradatálása nagymértékben átalakította ismereteinket, hiszen több esetben kiderült, hogy az eladdig egyetlen királynak hitt uralkodó esetén valójában több személyről van szó.

A hettita történelem korszakolása kiterjedt viták tárgyát képezte, és igen elterjedt volt három korszakra felosztani, amelyeket sokan összekötöttek a hettita nyelv és írás három fázisával. Újabban azonban egyetértés alakult ki azt illetően, hogy

I/II. Tudhaliya uralkodása döntő fordulatot hozott a hettita történelemben,<sup>3</sup> s ezért két korszakban, a Hettita Óbirodalomban és a Hettita Nagybirodalomban<sup>4</sup> gondolkodunk.<sup>5</sup>

A királylista legnagyobb problémája – amint arra már fentebb utaltam – az abszolút kronológia. A hettita kronológia már eddig is tekintélyes irodalmat szült, összetett problémáira itt nem lehet kitérni,<sup>6</sup> ezért csak a legfontosabb, a királylistát is érintő tényeket ismertetem: Az imént vázolt forráshelyzet következtében sem az uralkodók abszolút dátumai, sem uralkodásuk hossza nem ismert. Utóbbi alól kivétel III. Muršili/Urhi-Teššub, aki hét éven át uralkodott volna: itt viszont gyanúsán toposzszerű az évek száma, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az adat a III. Muršilit trónjától megfosztó III. Hattušili öngazolását célzó szövegéből származik, miszerint hét éven át türte volna a megaláztatásokat unokaöccsétől (Apológia [CTH 81] §10c III 62).<sup>7</sup> A hettiták a dokumentumaikat nem datálták (legalábbis a fennmaradtakat nem), és mindössze egy retrospektív adat ismert (IV. Tudhaliya szerint négy/öt száz év [a szöveg itt nem jól olvasható] telt volna el Hantili király óta, KUB 25.21 [CTH 524] III 1–4), amely azonban akárhogy számítjuk, nem tűnik helytállónak. A hettita történelemnek mindössze a következő eseményeit tudjuk (tudnánk) más, ismert ókori keleti kronológiák alapján évre pontosan megadni:

1. Babilón kifosztása és az I. babilóni dinasztia megdöntése I. Muršili által;
2. I. Šuppiluliuma gratulációja Huriya (valószínűleg Szemenhkaré) fáraónak trónra lépése alkalmából (EA 41, illetve CTH 153);
3. Karkamiš meghódítása I. Šuppiluliuma által Niphururiya fáraó (valószínűleg Tutanhamon) halála évében;
4. A qádesi csata II. Muwattalli és II. Ramszesz között, utóbbi ötödik évében;
5. Az egyiptomi–hettita békeszerződés III. Hattušili és II. Ramszesz között, utóbbi huszonegyedik évében;
6. Egy hettita hercegnő és II. Ramszesz házassága, utóbbi harmincnyolcadik évében, de még III. Hattušili uralkodása alatt.<sup>8</sup>

Sajnos ebből az első három erősen problematikus,<sup>9</sup> és azt sem tudjuk, ezen események az adott hettita uralkodó hányadik uralkodási évében vagy hány évvel halála előtt történtek. Ezenfelül még egy napfogyatkozás ismert, II. Muršili 10. évéből (KUB

14.4 [CTH 70] IV 24), de sajnos ehhez is több időpont rendelhető.<sup>10</sup> Azaz, az uralkodók mellé nem tudunk dátumokat írni – ami persze nem jelenti azt, hogy ne lennének próbálkozások (több ilyen számítás is rendelkezésre áll), de ezek egytől-egyig egyformán bizonytalanok.<sup>11</sup> Ezért, az újabb német hettitológiai gyakorlatot követve, e fiktív uralkodási dátumok helyett az igen sok (jobbára a Nagybirodalom korából) ismert szinkronizmusból emelek ki néhány fontosabbat, hogy az adott uralkodó, ha csak nagyjából is, de elhelyezhető legyen időben.<sup>12</sup>

A soron következő lista tehát a következő adatokat tartalmazza: az uralkodó neve, az előző uralkodóval való rokonsági fok, a legfontosabb szinkronizmusok. A hettita nevek filológiai megfontolásokból a szakirodalomban leggyakrabban használatos – az egyik hettita orthográfiai gyakorlatot tükröző – kvázi-tőformájukban (tehát nem alanyesetükben) szerepelnek. A lista nem tartalmazza a különféle alkirályságok uralkodóit és a társuralkodások (amúgy is erősen vitatott) adatait. A problémás esetekhez, mivel valójában egy-egy önálló tanulmányt érdemelnének, itt csak rövid, a legszükségesebbekre szorítkozó kommentárt mellékeltem.

## A hettita uralkodók listája

### *A kezdetek*

(I.) Huzziya  
„I. Hattušili nagyapja”  
Labarna  
Papahdilmah (ellenkirály)

### *Az Óbirodalom*

I. Hattušili	Alalah VII
I. Muršili (leánya fia)	Babilón kifosztása: 1595 / 1531
I. Hantili (nővére férje)	
I. Zidanta (veje)	
Ammuna (fia)	
I. (II.) Huzziya (Telipinu feleségének fivére)	
Telipinu (Ammuna fia)	Išputahšu, Kizzuwatna királya
Tahurwaili (trónbitorló)	Eheya, Kizzuwatna királya
Alluwamna (Telipinu veje)	
II. Hantili (fia)	
II. Zidanta (valószínűleg fia)	Pilliya, Kizzuwatna királya
II. (III.) Huzziya (valószínűleg fia)	
I. Muwattalli (trónbitorló)	

### *A Nagybirodalom*

I/II. Tudhaliya (valószínűleg)	
II. Huzziya unokája)	Šunaššura, Kizzuwatna királya
? II. Hattušili (társuralkodó)	
I. Arnuwanda (I/II. Tudhaliya veje)	II. Amenhotep (1415–1389)
III. (II.) Tudhaliya (fia)	III. Amenhotep (1379–1342)
Ifjabb Tudhaliya (fia)	
I. Šuppiluliuma (fivére)	Ehnaton (1342–1325); Ay (1311–1307); Tusratta, Mitanni királya; I. Assur-uballit (1363–1328); II. Burnaburias (1359–1333)
II. Arnuwanda (fia)	
II. Muršili (fivére)	? I. Adad-nirári (1305–1274)
II. Muwattalli (fia)	II. Ramszesz (1279–1213); 1275: Qádes
III. Muršili (Urhi-Teššub) (fia)	II. Ramszesz
III. Hattušili (II. Muršili fia)	II. Ramszesz; 1259: szerződés, 1246: házasság;

IV. (III.) Tudhaliya (fia)	Kadasman-Turgu (1281–1264); II. Kadasman-Enlil (1263–1255) II. Ramszesz; I. Tukulti-ninurta (1243–1207)
III. Arnuwanda (fia)	
II. Šuppiluliuma (fivére)	? Merneptah (1213–1203)

### *Ellen-nagykirályok Tarhuntaššában*

Kurunta (II. Muwattalli fia)	III. Hattušili; IV. Tudhaliya; II. Ramszesz
Hartapu (valószínűleg III. Muršili fia)	? II. Šuppiluliuma

## Kommentár

*A kezdetektől I. Hattušiliig.* A figyelmes olvasónak bizonyára feltűnt, hogy a lista nem a kuššarai Pithánával és fiával, a hódító Anittával indul. Ennek oka, hogy azon kívül, hogy I. Hattušili is összekapcsolható Kuššarával, semmi nem utal arra, hogy a hettita uralkodók elődjüknek, netalán ősüknek tekintették volna őket: egyikőjük sem szerepel sem az áldozati listákban, sem a dinasztia kiemelkedő, illetve „recens” tagjait felsoroló ún. máltai kereszt alakú pecséten.<sup>13</sup> Ezzel szemben mindkét lista egy bizonyos Huzziyával indul.<sup>14</sup> Ugyanakkor a Hettita Birodalom megalapítójának – nem biztos, hogy joggal – tekintett I. Hattušili elődeiről kevés és ellentmondó információ áll rendelkezésünkre: annyi bizonyos, hogy őt egy Labarna nevű uralkodó előzte meg, aki I. Hattušili nagyapjának, egy közelebbről meg nem nevezett királynak, volt a veje. E nagyapa pedig vagy leszármazottja volt e Huzziyának, vagy azonos volt vele. Labarna trónra lépésekor ugyanakkor egy Papahdilmah nevű ellenkirályt állított ki a nemesség, (a kontextus alapján) vélhetően „I. Hattušili nagyapjának” fiát. Az egyik áldozati lista (KUB 11.7 I 11) ugyan megnevez egy Pawahtelmah nevű urat – az ő apjának, PU-Šarrumának (Tudhaliya fiának) jár az áldozat –, akinek valamiképp még egy bizonyos Labarna is a rokona, és bár csábítónak tűnik azonosítani őket, ez egyelőre távolról sem általánosan elfogadott (ez természetesen kizárna Huzziya és I. Hattušili nagyapjának azonosságát).<sup>15</sup>

*Tahurwaili.* Trónbitorlóként nem szerepel az áldozati listákban, és amúgy is rendkívül kevés szöveg maradt fenn róla, illetve korából, így besorolása problematikus. A jelen adatok mellett nem lehet eldönteni, hogy Alluwamna előtt vagy után uralkodott.<sup>16</sup>

*I/II. Tudhaliya.* A sajátos számozás abból fakad, hogy bizonyos szövegeket a kutatók két külön Tudhaliyához rendelték hozzá, de ez az újabb szövegek fényében (elsősorban a Šunaššura-szerződés és Tudhaliya pecsétje) nem tartható. Célszerűnek látszik viszont egyelőre megtartani e sajátos számozást, mivel egyes kutatók ezt folytatva számozzák a hátralevő Tudhaliyákat. Ezzel szervesen összefügg a Tudhaliyához kapcsolódó másik genealógiai probléma. A kutatás egy régi feltevése, hogy ezen Tudhaliyával egy új kizzuwatnai, hurri eredetű dinasztia kerül hatalomra. Ez elsősorban a vallás Tudhaliyával meginduló hurritizációján és egyes későbbi hettita uralkodók hurri nevéen alapszik. Szükségtelen azonban mondani, hogy ebből még semmi sem következik. (A hurritizáció sokkal kézenfekvőbben magyarázható a hurritizált luvi kultúrájú Kizzuwatna

bekebelezésével, illetve – ha már feltétlenül személyhez kell kötni – a hurri királynék jelenlétével.)<sup>17</sup> Több kutató ezen Tudhaliya apját, az I. Muwattalli udvarában magas tisztséget betöltő, majd az egyik gyilkosává váló Kantuzzilit is királynak tekinti, de ennek mindössze annyi az alapja, hogy Tudhaliya az apja halálára az „istenné vált” kifejezést alkalmazza, valamint hogy szerepel az áldozati listákon.<sup>18</sup> Azonban épp az áldozati listák mutatják, hogy ez nemcsak a királyokra, hanem a királyi család egyéb tagjaira is igaz volt.<sup>19</sup> A szövegekből viszont nem derül ki, hogy Tudhaliya anyai vagy apai ágon volt-e a „rég” dinasztia leszármazottja,<sup>20</sup> csak annyi: a nagyapja hettita király volt (KBo 1.5 I 5-6). Ide kapcsolódik II. Hattušili problematikája is, akinek egyelőre még pusztá létezésé is kérdéses.<sup>21</sup>

*I. Arnuwanda.* A valószínűleg II. Amenhotep korára datálандó Kuruštama-szerződés hettita résztvevőjének azonosítására már számos javaslat történt: általában I/II. Tudhaliyát javasolják, míg jelen sorok szerzője I. Arnuwanda mellett érvelt.<sup>22</sup>

*Ifjabb Tudhaliya.* A modern királylistákból sokszor kimarad (legjobb esetben is kérdőjellel szerepel), holott II. Muršili ún. *Első Járványimája* világosan fogalmaz: Tudhaliya már király

volt, amikor I. Šuppiluliuma megfosztotta trónjától (KUB XIV 14(+)) r. 13-19 [CTH 378.1]).<sup>23</sup>

*II. Šuppiluliuma.* Az ékirásos forrásokban Šuppiluliyama néven szerepel. Jelenlegi ismereteink szerint ő az utolsó hettita nagykirály, bár a kutatásban többször felmerült egy-egy javaslat egy utódra.<sup>24</sup>

*Ellen-nagykirályok Tarhuntaššában.* Kurunta (helyesebben Kuruntiya<sup>25</sup>) eredetileg tarhuntaššai alkirályként kezdte a pályafutását III. Hattušili és IV. Tudhaliya alatt, de hatipi felirata, illetve Hattušában fellelt pecsétlenyomatai alapján nagykirályi rangot is viselt (minthogy az Ulmi-Teššubbal való azonosságának kérdése csak az alkirályságot érinti, erre most nem térek ki). Ezt a kutatás eleinte trónbitorlásként értelmezte, ám mint-hogy se írott, se régészeti források nem utalnak (erőszakos) hatalomátvételre Hattušában, valószínűbb, hogy egy Tarhuntašša székhelyű ellen-nagykirályságról van szó. Ennek megfelelően a csak saját hieroglif luvi felirataiból ismert, III. Muršili egyik fiával azonosított Hartapu nagykirály, Muršili fia, valószínűleg nagybátyját, Kuruntát követte ezen ellen-nagykirályságban, és a birodalom egységét csak II. Šuppiluliuma állította helyre.<sup>26</sup>

## Jegyzetek

- 1 Roaf 1998, 114, 137–139, 144–146; Kuhrt 2005, 105–154 – ez utóbbi fordítása azonban problematikus, lásd a kritikáját: Simon 2005.
- 2 Alapkiadás: Otten 1951, 1968, vö. még Haas–Wäfler 1977, 107–113. Minden egyes hettita szöveghez folyamatosan frissülő filológiai apparátus és bibliográfia érhető el a világhálón Silvin Košak szerkesztésében: *Konkordanz der hethitischen Keilschrifttafeln*. <www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/>
- 3 Alapos kutatástörténethez lásd Archi 2003.
- 4 Az angol szaknyelv „királyságok”-ról (*kingdom*, a Nagybirodalom esetén *empire* is), a német „birodalmak”-ról (*Reich*) beszél. Mint-hogy a magyar szaknyelvben Mezopotámia és Egyiptom esetén is birodalmakról szokás beszélni, ezt tartom célszerűnek hettita viszonylatban is, már csak a hettita állam földrajzi nagysága és politikai jelentősége folytán is.
- 5 Ezt tükrözi a legmodernebb hettita politikátörténeti kézikönyv is: Bryce 2005. Nem érdektelen megjegyezni, hogy ma már a hettita nyelv középső korszakát sem önálló nyelvfázisnak tekintik, hanem csak átmenetnek az ó- és újhettita között (Melchert 2008), és ezek a fázisok sem esnek egybe az írásfázisokkal, tehát az eredetileg feltételezett párhuzamosságokból mára már semmi sem maradt.
- 6 Jó bevezetést nyújt de Martino 1993; Beckman 2000; Mielke–Schoop–Seeher 2006.
- 7 Ugyanígy de Martino 1993, 234; Klengel 1999, 228, irodalommal.
- 8 A Hettita Birodalom végét illetően támpontot nyújthatna III. Ramszesz Medinet Habu-i felirata 8. évéből (1180), amelyben Hatti elpusztításáról számol be, ha nem merülnének fel komoly kételyek az állítás igazságtartalmát illetően (beszámol Arzawa és Karkamiš elpusztításáról is, melyek elmaradtak).
- 9 Babilón esetében a hettitológusok is megosztottak a középső (1596), illetve az alacsony kronológia között (lásd még 11. jegyzet). Itt érdemes azonban megemlíteni Müller-Karpe (2004, 108–111) dolgozatát, aki véleményem szerint igen alaposan érvel az 1531-es dátum mellett. A fáraók, különösen Tutanhamon esetében pedig újra és újra felmerül, hogy valójában egy másik fáraóról lenne szó (utóbbinál ez az ún. Dahamunzu-epizód, amelyre itt hely hiányában nem térhetek ki).
- 10 Rövid, de a teljes irodalmat megemlítő összefoglalást nyújt (saját elmélete mellett) Taracha 2008. Térképekhez lásd Kudlek–Mickler 1971 és Espenak–Meeus 2006, Pl. 81–83.
- 11 Az egyes kutatók által kiszámolt uralkodási éveket és az általuk összeállított uralkodólistákat jól áttekinthetően összefoglalja Dinçol 2006.
- 12 Ugyanígy jár el pl. Klinger 2007, 124–125 vagy Haas 2008, 571–572. A szinkronizmusok igen bő listájához lásd Klengel 1999, 388–390. A korai Nagybirodalom szinkronizmusaihoz lásd Klinger 1995. Az egyiptomi évszámok Krauss–Warburton 2009, a mezopotámiai évszámok Roaf 1998 munkáit követik. Az ókori keleti kronológia problémáihhoz magyarul vö. még Pálfi–Vér 2006.
- 13 Ezen érvekhez legutóbb lásd Gilan 2008, 111.
- 14 Gilan 2008, 111 hívja fel a figyelmet, hogy az Anitta-szövegben (CTH 1) szerepel egy Huzziya nevű uralkodó, de ő Zalpa királya, és „this fact may give rise to some speculations” (mindenesetre magyarázná Zalpa kitüntetett szerepét a nešai legendában (CTH 3)). Hasonlóképp az itt összeállított listához, több más kutató sem Anittával, hanem Huzziyával indítja a hettita királylistát, pl. Beckman 2000, 26; Wilhelm 2004, 76; vö. még Bryce 2005, xv–xvi.
- 15 A kérdéskör alapos összefoglalását nyújtja (saját megoldásai mellett) Beal 2003, irodalommal. Érdemes megemlíteni, hogy a fő ellenérvek – PU-Šarruma hurri neve és a listában elfoglalt pozíció – nem meggyőzőek, hiszen már a kárum-kor óta ismertek e vidékről összetett hurri nevek, a nevek pedig nem szoros kronológiai sorrendben jelennek meg a listákon.
- 16 A kérdést és az érveket jól összefoglalja a teljes irodalommal Klengel 1999, 87–88 és Bryce 2005, 111–112.
- 17 Az „egy Tudhaliya – egy dinasztia” nézet legújabb összefoglalása Beal 2002, a korábbi irodalommal. A két Tudhaliya – két dinasztia immáron jelentősen kisebbségbe szorult nézetének legújabb – nem meggyőző – védőbeszédei: Taracha 2004; Carruba 2005. Előbbi új érve, hogy a máltai kereszt alakú pecséten az I/II. és III. Tudhaliya mellett szereplő nőtlén Tudhaliya lenne az általa posztulált „I. Tudhaliya”. Ám mind a felsorolás rendjébe, mind az uralkodó nőtlenségéhez sokkal jobban illik, hogy ő Ifjabb Tudhaliya; lásd már Miller 2004, 7–9; Forlanini 2005, 239<sup>30</sup>.

- 18 Beal 2002, 59–61 (kül. 60); Wilhelm 2004, 76.  
 19 Taracha 2004, 635<sup>21</sup>.  
 20 Felveti Singer 2002, 309.  
 21 Amit ugyanakkor Forlanini 2005 igen jó érvekkel támasztott alá.  
 22 Simon 2007, amely tartalmazza a kérdés teljes kritikái áttekintését.  
 23 Szimptomatikus Dinçol 2006, 24 véleménye, aki szerint nincs bizonyítékunk Ifjabb Tudhaliya uralkodására, vagy Bealé (2002,

- 65), aki szerint „amennyire tudjuk, Ifjabb Tudhaliya sose lett király”.  
 24 Legújabbán Simon 2009, uo. 259, 19. jegyzet a korábbi javaslatokhoz és részletes kritikájukhoz.  
 25 Hawkins 2005.  
 26 E rekonstrukció Bryce 2007 elemzése. További irodalomhoz lásd ott, illetve Bryce 2005, 319–321 és Simon 2009, 263.

## Bibliográfia

- Archi 2003: A. Archi, „Middle Hittite – ‚Middle Kingdom’”: G. Beckman – R. Beal – G. McMahon (szerk.), *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*, Winona Lake, Indiana, 2003, 1–12.
- Beal 2002: R. H. Beal, „The Hurrian Dynasty and the Double Names of Hittite Kings”: S. de Martino – F. Pecchioli-Daddi (szerk.), *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati* (Eothen 11), Firenze, 2002, 55–70.
- Beal 2003: R. H. Beal, „The Predecessors of Hattušili I.”: G. Beckman – R. Beal – G. McMahon (szerk.), *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*, Winona Lake, Indiana, 2003, 13–35.
- Beckman 2000: G. Beckman, „Hittite Chronology”: *Akkadica* 119–120 (2000) 19–32.
- Bryce 2005: T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford, 2005<sup>2</sup>.
- Bryce 2007: T. Bryce, „The Secession of Tarhuntašša”: D. Groddek – M. Zorman (szerk.), *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge. Silvin Košak zum 65. Geburtstag* (DBH 25), Wiesbaden, 2007, 123–129.
- Carruba 2005: O. Carruba, „Tuthaliya 00I. (und Hattusili II.)”: *AoF* 32 (2005) 246–271.
- de Martino 1993: S. de Martino, „Problemi di cronologia ittita”: *La Parola del Passato* 48 (1993) 218–240.
- Dinçol 2006: B. Dinçol, „Über die Probleme der absoluten Datierung der Herrschaftsperioden der hethitischen Könige nach den philologischen und glyptischen Belegen”: Mielke–Schoop–Seeher 2006, 19–32.
- Espenak–Meeus 2006: F. Espenak – J. Meeus, *Five Millennium Canon of Solar Eclipses: -1999 to +3000 (2000 BCE to 3000 CE)*, NASA Technical Publication TP-2006-214141 (<<http://sunearth.gsfc.nasa.gov/eclipse/5MCSE/5MCSE-Maps-02.pdf>>)
- Forlanini 2005: M. Forlanini, „Hattušili II. – Geschöpf der Forscher oder vergessener König? Ein Vorschlag zu seiner Stellung in der hethitischen Geschichte”: *AoF* 32 (2005) 230–245.
- Gilan 2008: A. Gilan, „Hittite Ethnicity? Constructions of Identity in Hittite Literature”: B. J. Collins – M. R. Bachvarova – I. C. Rutherford (szerk.), *Anatolian Interfaces. Hittites, Greeks and Their Neighbours. Proceedings of an International Conference on Cross-Cultural Interaction, September 17-19, 2004, Emory University, Atlanta, GA*, Oxford, 2008, 107–115.
- Haas–Wäfler 1977: V. Haas – M. Wäfler, „Bemerkungen zu <sup>É</sup>heštilā-”: *UF* 9 (1977) 107–113.
- Haas 2008: V. Haas, *Hethitische Orakel. Vorzeichen und Abwehrstrategien. Ein Beitrag zur hethitischen Kulturgeschichte*, Berlin – New York, 2008.
- Hawkins 2005: J. D. Hawkins, „Excursus 2. Reading of Cun. <sup>0</sup>KAL // Hier. (DEUS) CERVUS”: S. Herbordt, *Die Prinzen- und Beamteniegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullen aus dem Nišantepe-Archiv in Hattusa mit Kommentaren zu den Siegelinschriften und Hieroglyphen von J. D. Hawkins* (BoHa XIX), Mainz am Rhein, 2005, 290.
- Klengel 1999: H. Klengel, *Geschichte des hethitischen Reiches* (HdO 34), Leiden–Boston–Köln, 1999.
- Klinger 1995: J. Klinger, „Synchronismen in der Epoche vor Suppiluliuma I. – einige Anmerkungen zur Chronologie der mittelhethitischen Geschichte”: O. Carruba – M. Giorgieri – C. Mora (szerk.), *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia*, Pavia, 1995, 235–248.
- Klinger 2007: J. Klinger, *Die Hethiter*, München, 2007.
- Krauss–Warburton 2009: R. Krauss – D. A. Warburton, „The basis for the Egyptian dates”: D. A. Warburton (szerk.), *Time’s Up! Dating the Minoan eruption of Santorini. Acts of the Minoan Eruption Chronology Workshop, Sandbjerg November 2007 initiated by Jan Heinemeier & Walter L. Friedrich*, Athén, 2009, 125–144.
- Kudlek–Mickler 1971: M. Kudlek – E. H. Mickler, *Solar und Lunar Eclipses of the Ancient Near East from 3000 BC to 0 with Maps* (AOAT Sonderreihe 1), Kevelaer–Neukirchen-Vluyn, 1971.
- Kuhrt 2005: A. Kuhrt, *Az ókori Közél-Kelet*, Piliscsaba, 2005.
- Melchert 2008: H. C. Melchert, „Middle Hittite Revisited”: *SMEA* 50 (2008) 525–531. (= A. Archi – R. Francia [szerk.], *VI Congresso Internazionale di Ittitologia. Roma, 5–9 settembre 2005 II.*, Róma).
- Mielke–Schoop–Seeher 2006: D. P. Mielke – U.-D. Schoop – J. Seeher (szerk.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie. Voraussetzungen – Probleme – Neue Ansätze. Internationaler Workshop, Istanbul, 26–27. November 2004* (Byzas 4), İstanbul, 2006.
- Miller 2004: J. L. Miller, *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals* (StBoT 46), Wiesbaden, 2004.
- Müller-Karpe 2004: A. Müller-Karpe, „Untersuchungen in Kuşaklı 2002”: *MDOG* 136 (2004) 103–135.
- Otten 1951: H. Otten, „Die hethitischen Königslisten und die altorientalische Chronologie”: *MDOG* 83 (1951) 47–70.
- Otten 1968: H. Otten, *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Kl., 1968/3.
- Pálfi–Vér 2006: Pálfi Zoltán – Vér Ádám, „Megjegyzések az ókori Kelet kronológiájához”: *Ókor* 5/3–4 (2006) 107–109.
- Roaf 1998: M. Roaf, *A mezopotámiai világ atlasza*, Budapest, 1998.
- Simon 2005: Simon Zs., „Recenzió: A. Kuhrt, *Az ókori Közél-Kelet*, Piliscsaba, 2005”: *Ókor* 4/4 (2005) 86–88.
- Simon 2007: Simon Zs., „Zur Datierung des Kuruštama-Vertrages”: Endreffy Kata – Gulyás András (szerk.), *Proceedings of the Fourth Central European Conference of Young Egyptologists, 31 August – 2 September 2006, Budapest* (Studia Aegyptiaca XVIII), Budapest, 2007, 373–385.
- Simon 2009: Simon Zs., „Die ANKARA-Silberschale und das Ende des hethitischen Reiches”: *ZA* 99 (2009) 247–269.
- Singer 2002: I. Singer, „Kantuzzili the Priest and the Birth of Hittite Personal Prayer”: P. Taracha (szerk.), *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, Warsaw, 2002, 301–313.
- Taracha 2004: P. Taracha, „On the Dynasty of the Hittite Empire”: D. Groddek – S. Röfle (szerk.), *Šarnikzel. Hethitologische Studien zum Gedenken an Emil Orgetorix Forrer (19.02.1894 – 10.01.1986)* (DBH 10), Dresden, 2004, 631–638.
- Taracha 2008: P. Taracha, „The End of Suppiluliuma’s Reign and the Solar Omen of Mursili II.”: *N.A.B.U.* 2008/14.
- Wilhelm 2004: G. Wilhelm, „Generation Count in Hittite Chronology”: H. Hunger – R. Pruzsinszky (szerk.), *Mesopotamian Dark Age Revisited. Proceedings of an International Conference of SCIEEM 2000 (Vienna 8th-9th November 2002)*, Wien, 2004, 71–79.